

СЕРГІЙ КАРАМАШ

**БАБИН ЯР – У ТРАГІЧНИХ
ПОДІЯХ 1941–1943 РОКІВ
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ
(історико-архівне дослідження)**

Київ
2014

ББК 63. 3 (4 Укр – 2 К) 624
УДК 9 (С 2) 27
К 21

Рецензент: кандидат історичних наук, доцент С.І. Вировий

ISBN 978-966-1673-26-6

К 21 Карамаш Сергій. Бабин Яр – у трагічних подіях 1941–1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження). – К.: КММ, 2014. – 256 с., 150 іл.

Сергій Карамаш – історик, киевознавець і архівіст, Почесний член Спілки архівістів України, член Ради Шевченківської районної організації УТОПІК та Київської міської організації цього товариства, Ради Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника, Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”.

С.Ю. Карамаш автор понад 540 публікацій з різних тем історії Києва, а також декількох десятків досліджень в наукових збірниках та ін. виданнях, кількох книг. Багато років автор збирає матеріали про Бабин Яр і трагічні роки нацистської окупації Києва, опрацьовує архівні джерела і проводить екскурсії територією, де нині зведені меморіальні пам'ятники і пам'ятні знаки. Виступає з доповідями перед школярами, студентами, киянами і гостями Києва, вивчаючи сторінки історії війни. Його дослідження, а також методологічна розробка екскурсії, вміщена у додатках, друкуються вперше і можуть слугувати основою побудови екскурсій для різнобічного висвітлення теми трагедії Другої світової війни, яка відбулася у Бабиному Яру. Автором проаналізовані і новітні публікації цієї трагічної історії на які автор завжди посилається. У книзі – досліджені всі пам'ятники Бабиного Яру. Багато документів з архівів, виявлені автором, публікуються вперше. Кожен розділ книги може становити окрему екскурсію з історії Бабиного Яру. А також у книзі є матеріали про оборону Києва, окупаційний період та визволення міста від нацистської навали.

Вміщена картосхема дає змогу киянину, або гостеві столиці України самому пройти маршрут Пам'яті Бабиного Яру. У виданні є ще карти з позначенням місць масових страт невинних людей, а також ілюстративний матеріал, зроблений або дібраний автором.

ISBN 978-966-1673-26-6

- © Карамаш Сергій (дослідження, текст)
- © Карамаш Сергій (авторські фотоілюстрації, добірка фотографій і карт)
- © Богдан Олександр, Ореховський Олександр за участі С.Карамаша (картосхема)
- © Сидоренко Світлана (комп'ютерний набір)
- © Лозовий Андрій (обкладинка)
- © Видавництво: ТОВ “КММ”

ПЕРЕДМОВА

Сергій Юрійович Карамаш у авторському дослідженні висвітлює тему, яка була і залишається актуальною в сучасній історії Києва і краєзнавстві, над якою автор працює більше двох десятиліть років – трагедія Бабиного Яру під час Другої світової війни.

У представленій роботі С.Ю. Карамаш узагальнює новітні знання з географії, топоніміки, історії Бабиного Яру, як київської місцини, особливу увагу приділяючи вивченню подій, які тут відбувалися у 1941–1943 роках.

Дослідник пропонує читачеві ознайомитися з відомими і маловідомими історичними фактами, поєднуючи оповідь з використанням різних джерел з архівів Києва і Німеччини, подаючи в той же час і новітні архівні матеріали, які документально ілюструють трагічні події, що відбувалися в роки нацистської окупації Києва. Особливо цінним у роботі є наявність у ній свідчень очевидців тих подій.

Велика увага у дослідженні приділена і архівним документам з увічнення пам'яті жертв нацизму вже після завершення Другої світової війни аж до нашого сьогодення. Більша їх частина виявлена автором у Державному архіві міста Києва. Велика частина документів, або їх уривків, використовуються вперше. У книзі подано описи всіх пам'ятників жертвам Бабиного Яру 1941–1943 рр., станом на 2014 рік. Робота автора насичена вивіреними історичними фактами про оборону, окупацію та визволення Києва від нацистів, які об'єктивно фіксують перебіг подій свого часу, критично переосмислюються факти та події, які вже були відомі історикам та читачам. У дослідженні автор використав велику джерельну базу, проаналізувавши більше 565 різноманітних джерел, вмістивши перелік головної літератури, якою він користувався, а у тексті – надані чіткі посилання на конкретні джерела.

У додатках автор пропонує календар пам'ятних і жалобних днів, пов'язаних з пам'яттю про Другу світову війну, геноцид, боротьбою за мир і дотримання прав людини, а також картосхему меморіальних і пам'ятних місць Бабиного Яру (автори О. Богдан і О. Ореховський). Тут вміщено методичні поради як проводити цілісну екскурсію Національним історико-меморіальним заповідником “Бабин Яр” та подана інформація, як дістатися до меморіалів Бабиного Яру. Багато ілюстрацій зроблено власноруч автором.

Підготовлене багатопланове історико-архівне дослідження буде безперечно корисним не тільки фахівцям-історикам Києва, але і киянам, які люблять та цікавляться історією свого міста, і, насамперед, для молоді. Матеріали дослідження можуть використовувати професійні екскурсоводи для проведення цікавих і змістовних екскурсій. У роботі С.Ю. Карамаша є безліч нових історичних фактів, виявлених ним з джерел і розшуканих автором, які безперечно знадобляться історикам, краєзнавцям, екскурсоводам, широкому колу читачів.

Ця робота автора – примножує новітнє історичне бачення трагедії Бабиного Яру з позицій сьогодення, яку забути не можна.

Кандидат історичних наук, доцент С.І. Вировий

“Війна людей їсть, а кров’ю запиває.”
Українське прислів’я

“... За честь і правду все віддай,
Коли ти любиш рідний край !”

Микола Вороний
“Коли ти любиш рідний край”

ВСТУП

Вивчаючи архівні документи кілька десятків років, досліджую історію Києва. Серед багатьох історичних тем особливе місце для мене належить висвітленню трагічних подій Другої світової війни. До цієї теми я звертався неодноразово. У публікаціях і дослідженнях останніх років вона відкриває нові жахливі грані. Але пам’ять людства не повинна пройти повз ті складні і жорстокі роки.

У нашій родині всі чоловіки брали участь у цій війні: не повернулися до дому рідні брати моєї бабусі Анатолій і Юрій Олександровичі Барановські. Всю війну “від дзвінка до дзвінка” пройшли мій дідусь Савва Захарович Устименко, майор медслужби та Володимир Савич – його син і брат моєї матері, мінометник, який брав участь спочатку у непопулярній Фінській війні, а також відчувши на собі німецький полон, під час оборони Таллінна, коли військові керівники здавали цілковито армію... Вони виховували мене на прикладах справедливості і моралі, хоча не часто розповідали про страшні воєнні лихоліття.

Тема Бабиного Яру хвилювала мене особливо, коли фахово почав вивчати і досліджувати різні неточності і розбіжності в різноманітних публікаціях. Тема нищення безневинних, мирних людей різних національностей не може бути вивчена досконало і об’єктивно без аналізу архівних та історичних джерел, які я використав у цій роботі. Окремі джерела, виявлені мною, друкуються вперше. Адже хотілося неупереджено розповісти і про давню історію цієї місцини, про факти трагічних подій окупації, які засвідчені документально, про злочини, які чинилися тут впродовж 1941–1943 років, про нашу людську пам’ять, яка повинна нас застерігати від недопущення нелюдських тортур і катувань, несумісних з людськими уявленнями. Мною безпосередньо використано понад 330 документальних архівних та друківаних джерел у тексті—деякі з посилань мають по кілька джерел, також окремі джерела позначені і у зносках-зірочках. І ще більше 235 книг, довідкових видань і наукових публікацій, альбомів, монографій, збірників, а також повідомлень преси та ін. перелік яких вміщено в окремому розділі, також задіяні у моїй праці (загалом бл. 600). Одначе, навіть, цей великий обсяг джерел та літератури не має всеохоплення. Та книжкові видання, на які я посилаюсь, стануть у пригоді тим, хто цікавиться трагічними подіями оборони, окупації, нищення людей у Бабиному Яру і визволення Києва, у всезагальній проблематиці Другої світової війни. І хоча загальновідомо, що *argumenta ponderantur, non numerantur* (латин. вираз) – доводи оцінюються за їх значенням, а не за кількістю, все ж тут зібрана і вказана найголовніша література з цього періоду історії Києва. Окремі газетні публікації не були точними, навіть при висвітленні подій сучасних, описуючи відкриття нових

пам'ятників Бабиного Яру, а інколи і у публікаціях знаних істориків. Тому їх фактаж перевірявся на правдивість, бо вони мають суто журналістські вади, інколи друкарські помилки, але вони залишаються у зносках та у заключному переліку джерел.

Загалом до видань, що побачили світ до 90-х років минулого століття, потрібно підходити критично з урахуванням тих неточностей і помилок, які були виявлені в наш час. Вони заідеологізовані, містять не вивірені дані, які спростовують найновіші архівні документи. Це стосується і тогочасної влади, якій вигідна розробка вигадки-легенди про “матч смерті” київських футболістів, подається неточна цифра знищених у Бабиному Яру 52 тис. євреїв, не об'єктивно висвітлюється тема київського підпілля і т. ін. Зазначимо, що у цих напрямках і темах необхідні нові документальні дослідження. Наприклад, капітальна двотомна академічна Історія Києва, подає кількість загальних жертв Бабиного Яру – більше 90 тисяч¹, що дуже близька за істину.

А у тогочасній радянській літературі тема окупації взагалі трактувалася з ворожих пропагандистських позицій, які частіше маніпулювали конкретними фактами, а інколи їх підмінювали абсолютно вигаданими.

Нові документальні дослідження і нині здійснюються.

На превеликий жаль у дослідженнях, що торкаються нашої теми, які побачили світ після 1991 року – року незалежної Української держави, також велика кількість неточностей, невірних або перекручених статистичних відомостей, є і помилковий фактаж і певна заангажованість, чимало протиріч. У процесі роботи мені доводилося по кілька разів перевіряти історичні факти за різними джерелами і надавати перевагу тим з них, які перевірені мною практично. Але не все можна перевірити і уточнити, тому сподіваюсь на мінімум неточностей, яких я намагався оминати. Наголошу на тому, що кожен факт чи цифра, наведені мною, мають джерельну базу. І надати найбільш об'єктивну оцінку тим подіям, які сталися в історії Києва за період окупації його нацистами, мені хотілося в окремих розділах книги.

Мої акценти зроблені на трагедії Бабиного Яру, але пройти повз історичні події оборони Києва, життя міста за окупації і його визволення я також не міг. Хоча цей фактаж неповний і фрагментарний, але і він базується на архівах, вивіренних фактах і тих джерелах, на які я посилаюсь, гарантуючи їх чесність.

Сподіваюсь, що невдовзі у Яру постане пам'ятник, знищеним у цій місцині циганам (самоназва-рома), адже вони першими тут масово розстріляні. Народ рома живе невеликими групами в багатьох країнах світу, мова – циганська, індійської групи. Більшість з них двомовні, другою мовою для них є мова народу, серед якого вони живуть. На теренах України цигани з'явилися у XV–XIV століттях у південних районах і в Криму. Вели переважно кочовий спосіб життя. Взмикку тимчасово жили у селах. Традиційні заняття–квалство, стельманство, ложкарство та інші ремесла, а також музика, співи, танці, ворожіння.²

Значу, що саме у Держархіві м. Києва мені вдалося відшукати списки циган, яких тогочасна радвлада намагалася з кочового життя перевести до осідлого, залучаючи їх до суспільно-корисної праці. Саме ці списки циган (ромів) залишилися нам, нащадкам, як пам'ять і спомин про тих людей, які

¹ Історія Києва в двох томах. Т. 2. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – С. 526.

² Радянська енциклопедія історії України. Том 4. – К.: – ГР УРЕ, 1972. – С. 454.

жили у Києві і не сподівались на загибель. Та нацисти не пожаліли нікого з них, ні стариків, ні малих діточок. Списки двох великих циганських таборів нині стали тією документальною базою і підґрунтям якої є право встановити в урочищі Бабин Яр гідний пам'ятник загиблим невинним людям.

Національний історико-меморіальний заповідник "Бабин Яр" в майбутньому буде поповнюватися новими пам'ятниками, як автор намагатимусь збільшувати ними свою базу даних на майбутнє, а моя робота, сподіваюсь, знадобиться багатьом шанувальникам історії в сьогоденні та слугуватиме історії.

Дуже хотілося уникнути помилок і неточностей, тому текст книги перероблявся автором кількаразово і уточнювався і доповнювався через архіви. Але протиріччя джерел заважають глобально-об'єктивному висвітленню цієї трагічної теми. Окремі джерела заперечують один одному.

У книзі автор намагався розповісти про всі пам'ятники Бабиного Яру станом на 2014 рік і про документальну базу їх встановлення, як данину пам'яті загиблим. Це – найголовніша мета мого дослідження. Щоб кожен читач зміг прослідкувати історію того чи іншого пам'ятника, прийти до нього і вклонитися полеглим. Автор намагався і викладати матеріал не розтягуючи думок, документи ж у книзі цитуються також у більшості своїй по суті. Гадаю, що моя робота стане у пригоді багатьом, кого хвилює трагічна історія Києва у роки найтяжчих випробувань у своїй багатовіковій історії.

Бабин Яр став інтернаціональною могилою тисяч невинних багатьох національностей. Тут безжально знищили десятки тисяч київських і не київських євреїв.

Тему Холокосту в сучасній українській історіографії розробляє відомий історик Анатолій Подольський. В одній з публікацій вчений зазначає, що саме тематика україно-єврейських відносин у добу Холокосту стане однією з провідних проблем української історіографії, посилячись на дослідження Я. Грицака³. А. Подольський називає фахівців і відомих дослідників цієї проблематики, таких як: Ж. Ковба, О. Круглов, С. Єлісаветський, Ф. Левітас, Ф. Винокурова, В. Нахманович, М. Тяглий та ін. Серед молодих науковців: О. Гончаренко, М. Гольденберг, В. Титаренко, О. Суровцев, Ф. Рябчикова та ін. За роки суверенної України з'явилися не тільки монографії, але й фундаментальні роботи з цієї теми, формується вітчизняна дослідницька школа. Свій внесок до наукового вивчення історії Холокосту в Україні здійснюють колеги-історики з Німеччини, Нідерландів, Канади, Ізраїлю, США. Найвідоміші з таких дослідників: К. Беркхоф (Нідерланди), Д. Поль (Німеччина), Іван-Пол Химка, Петро Потичний, Говард Астер (США)⁴.

Є публікації, які заперечують Холокост у Києві, про що свідчить О. Найман у дослідженні⁵. Автор зазначає публікацію Тур Т. "Правда о Бабьем Яре" в газеті "Вечірній Київ" від 16 і 19 березня 1996 р. У ній з провокаційною ме-

³ Грицак Я. Украинская историография: десятилетие перемен. // *Ab Imperio*. – №3. – 2003.

⁴ Подольський Анатолій. Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій (тези доповіді). // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 23–24 червня 2005 р. – К.: Сфера, 2005. – С. 32–33.

⁵ Найман Александр. Вторая мировая война в освещении современных антисемитских изданий Украины. // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 23–24 червня 2005. – С. 100–101.

тою, використовуючи протиріччя в публікаціях, а також аерофотознімки, зроблені німецьким літаком-рамою після підпалів Хрещатика, які ніби-то свідчать про відсутність земляних робіт у Бабиному Яру, і робиться “висновок”, що тут розстрілювали не нацисти євреїв, а працівники НКВС – українців⁶.

Газета “Зеркало недели”⁷ виступила зі спростуванням цих відомостей, а також у 1997 році доктори історії та філософії В. Косик, В. Коптилов (Париж), які аргументовано виявили фальсифікації в публікації Тур⁸. О. Найман наводить твердження якогось Є. Флорізмана і В. Кательницького (перший відкидає дані про Холокост, другий вважає, що не без допомоги раввінів і їх служків було заплановано вбивство нацистами кількох тисяч євреїв, при чому він заявляє, що їх стратили на Лук’янівському кладовищі, поряд з Бабином Яром)⁹.

У публікації є описи судового процесу і його перебігу, пов’язаних з діяльністю В. Яременка та ін., а також про помилки і неточності в публікаціях А. Шлаєна у його книзі “Бабий Яр”, де позначена участь 1200 українських поліцаїв і 300 есесівців, які ніби-то безпосередньо брали участь у трагічних подіях. Це були оунівські активісти з Буковинського куріня. Фактично вони брали участь у оточеннях і варті, але не в розстрілах. Розстріли виключно здійснювали німці. Але помилки Шлаєна передрукуюються і нині за незнанням документів і фактів. Серед карателів були окремі відверті радянські зрадники, яких залучали німці, є окремі факти і свідчення про це.

Докладно і фахово про ці та інші помилки і інсинуації у ставленні до трагедії Бабиного Яру описані в зазначеній публікації Олександра Наймана з посиланням на джерела.

Зазначимо, що існують наклепники, що свідомо перекручують факти нищення нацистами євреїв під час 2-ї світової війни. Так англієць Девід Ірвінг та француз Жан Луї Бергер засуджені відповідно до сплати 3 млн. фунтів стерлінгів і більше 10 тис. доларів за такі вигадки. Гадаємо це є прецедентом щодо подібних осіб у майбутньому. На жаль, ще є такі окремі випадки.

З темою “Ніхто не забутий. Бабин Яр – трагедія Другої світової війни” автор виступав з лекцією у актовій залі колишнього Музею історії Києва (Кловський палац) 21 квітня 2001 року, у програмі Клубу шанувальників старого Києва, творцем якого була Київська міська організація Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. Тема трагедії Бабиного Яру висвітлювалася мною неодноразово у авторській радіопередачі відомого журналіста Віктора Ісакова “Варіації на міські теми” на Київській державній телерадіокомпанії Радіостанція “Голос Києва” у рубриці “З архівної скрині”. Нині передача має назву “Київські етюди”.

Книга-дослідження є коротким історико-архівним викладом історичних подій, стосовно нищення людей у Києві, матеріали якого можуть бути використані з екскурсійною метою. Хочу наголосити на тому, що за мету не ставилося прискіпливе вивчення нищення невинних людей у Бабиному Яру і виявлення усіх методів садистських знущань над людьми нацистів-карателів.

У науково-популярній формі висвітлено трагедію Бабиного Яру як трагедію десятків національностей, а також дітлахів, яких безневинно знищу-

⁶ Найман А. Вказана публікація.

⁷ “Зеркало недели”, – 25 мая. – 1996.

⁸ Найман А. Вказана публікація. – С. 101.

⁹ “Вечірній Київ”, – 20 жовтня. – 1995.

вали нацисти. Простежені архівні джерела про трагічні дні і роки Бабиного Яру і про вшанування пам'яті загиблих у контексті з пошаною знищених людських життів у цій страхітливій війні. Найменші за віком жертви у Києві були немовлята, найстаршій жертві Бабиного Яру – більше 90 років. У книзі я торкнувся проблем оборони Києва, а також розповів і про трагічні сторінки звільнення міста від нацистських окупантів.

Книга базується на архівних документах. Велика їх кількість досліджена з Державного архіву міста Києва, а також з інших архівів, перелік яких з повними назвами фондів і їх номерів подано як окремий розділ у додатках. У книзі вміщено ілюстрації, дібрані автором з різних видань, окремі – у авторському виконанні, представлені і фотографії, що вже стали історією, а також фотозображення сучасних пам'ятників і пам'ятних знаків Бабиного Яру, інших меморіалів, зроблені автором.

Зазначу про неприпустимість змішування понять “фашизм” та “нацизм”, ця вигадка пропаганди радянщини, з'єднала ієрархію різних понять і філософій. У Німеччині існував націонал-соціалізм та фалангістська-фашистська ідеологія, яка виникла в Італії у 20-х-30-х рр. ХХ ст., поширення набула в Португалії, Німеччині, Іспанії. Базою її є расизм, елітаризм з ідеєю “величі арийства”. Ідеологом став німецький філософ Ф. Ніцше, який пропагував право “вищої раси” надлюдям панувати у світі. Особливе місце в структурі політичного режиму фашизму посідала партія фалангістів з культом вождя. Докладніше про це вміщено в різних дослідженнях.¹⁰ Ці фалангісти за часи радянщини втілювалися у образи так званих “фашистських окупантів”, що є вигадкою радянської провладної пропаганди. В жодному глибокому дослідженні закордонних істориків немає терміну “фашизм” стосовно Німеччини і її агресії. Тільки фанатиків-фалангістів називають фашистами. Тому у нашому дослідженні при визначенні слова “фаши” – читач бачить його у контексті або точчасного прорадянського документа, або такого ж джерела чи публікації у посиланнях друківаних джерел. Окремі назви архівних фондів також створювалися за часи радянщини. Сутність різниці цих вчень і понять – є забарвлення національних ідей. Для фашизму – шовінізм, спрямований на підсилення держави, для нацизму – теорія зверхності однієї нації над іншою. В нацизмі расистська теорія доведена до антисемітизму, у фашизмі – ні. У фашизмі держава – це все, в нацизмі держава є засобом для збереження нації. Для фашизму національне питання – співробітництво націй і класів, для нацизму – суто расизм. Власне поняття “нація” нацистами відкидалося, фашистами – ні!¹¹

Підсумуємо також, що і досі продовжується ця суміш понять, багато ветеранів війни, журналістів і державних керівників різних рівнів не мають жодного уявлення про окремішність цих понять і ототожнюють нацизм з фашизмом навіть не замислюючись, друкують власні опуси у ЗМІ та ін., що науково невірно. На багатьох пам'ятниках, стелах і меморіалах позначені ці хиби.

До Вступу та до всіх розділів книги автором дібрані епіграфи – народні українські прислів'я або поетичні рядки, латинський ключовий вислів що став епіграфом до VI розділу, який колись я хотів зробити єдиним для всієї книги. Адже він має всезагальноюче, вселюдське значення. А також автор

¹⁰ Прибутко П.С., Вировий С.І., Михайленко Р.В. Політологія. – К., 2005. – С. 114–116.

¹¹ Е. Попов. Фашизм и нацизм: есть ли разница? // news land. com

використав і німецькі прислів'я та вирази народної мудрості з перекладом українською мовою та ін. Чим підкреслюється єдність націй в їх глибинній життєвій мудрій філософії, свідомо налаштовуючи читача не на конфронтаційні копірсаання в історії, а на пошуку об'єднуючих і примиренних позицій. Але обійти жорстокий і безжальний вислів німецького генерал-полковника Гальдера, стосовно долі мого рідного міста Києва, я також не міг.

У книзі подано декілька правдивих поетичних рядків з поезій різних авторів, об'єднаних темою скорботи трагедії Бабиного Яру. Ця поезія особливо вплинула на автора, який використав її за особистим уподобанням.

Автор висвітлює і історію створення і діяльності Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”, до якого, на жаль не увійшли історична будівля колишньої контори знищеного єврейського кладовища, вул. Мельникова, буд.№44, пам'ятники жертвам Сирецького табору, ріг вул.Тимофія Шамрила і Ризької, розстріляним футболістам, вул. Академіка Грекова, буд.№22-А, розстріляним пацієнтам і лікарям Кирилівської лікарні (територія психіатричної лікарні ім. І.П. Павлова), письменнику Анатолію Кузнецову, вул. Петропавлівська, буд №109 В/1...

* * *

Висловлюю велику найщирішу подяку історичу, моему щирому другу і помічнику, кандидату історичних наук С.І. Вировому за цінні поради, допомогу у роботі і за його рецензію, яка вміщена у Передмові. Також дякую директору Музею Центральної Ради О.С. Кучеруку, який зробив окремі зауваження, враховані автором. Дякую за добрі поради і сприяння в роботі відомому киевознавцеві, багаторічному науковцю Музею історії міста Києва, видатному досліднику Києва Д.В. Малакову, кілька фотографій з його книжкових альбомів, автор за його згодою, долучив до цього видання, а також у книзі є посилання на його книги. Щиро дякую Т.О. Євстаф'євій, яка науково вивчала проблематику Бабиного Яру, голові Фонду “Пам'ять Бабьего Яра”, видатному досліднику Бабиного Яру І.М. Левітасу, керівникам і працівникам Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника: його директору В.Ф. Назарчуку, заступнику директора, зав. відділом О.П. Борисюк, керівникам Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр” – його директору Б.І. Глазуну, заступнику директора Ю.Я. Кулінічу, завідуючій бібліотеки ім. І.П. Котляревського Н.В. Шепель, бібліотекарю Т.С. Головач, всім працівникам цієї бібліотеки, з якими автор співпрацює багато років, де створена окрема тека ксерокопій та вирізок з публікацій про Бабин Яр “Бабин Яр – символ вічної скорботи”, знаному топонімісту і киевознавцю О.М. Богдану, з яким нас з'єднує давня дружба і співпраця, історикам і моїм колегам архівістам: к. і. н. В.П. Купченко, С.Є. Сидоровій, Ж.І. Серзі, С.Ю. Валяшку, В.О. Андроновій, С.В. Грядуну, С.А. Васенку, В.Р. Медведєвій, видатному українському скульптору В.Л. Медведєву, знаному фахівцю-комп'ютерщику, викладачу та краєзнавцю В.М. Лисенку, а також відомим дослідникам Києва, моїм рідним, добрим та вірним друзям знаним пам'яткоохоронцям Києва, музейникам, архівістам Л.К. Афанасьєвій, Т.С. Петрицькій, В.В. Татарчуку, Н.О. Коваленку, Г.В. Болотовій, кандидату історичних наук, знаному архівному працівнику О.М. Белій. Особливо дякую Світлані Сидоренко за її увагу і найвищий про-

фесіоналізм у комп'ютерній справі та за допомоги мені і як фахівця-архівіста, вона віднайшла декілька важливих архівних джерел.

Окрему величезну подяку і низький уклін висловлюю “хрещеним батькам” цієї книги: доктору історичних наук з кафедри українознавчих студій Університету м. Торонто (Канада) С.Г. Біленькому, журналісту А.В. Ольшевському, письменнику С.М. Цалику, без їх участі і виняткового сприяння таке видання було б не можливе.

“У пам'яті закладена спокута”...

Баал Шем-Тов

У нашій пам'яті постають минулі роки і події лише тоді, коли ми фіксуємо і збираємо історичні факти, документи, свідчення задля неупередженого і більш досконалого їх вивчення, щоб попередити прийдешні покоління від помилок і злочинів, які відбувалися у світі. І щоб передати наші надбання наступним поколінням. Бабин Яр – це трагічна сторінка нашої загальної пам'яті, її кияни і людство не повинні забувати ніколи!

Пам'ять оживає, коли вчитуєшся у скупі архівні джерела. Вшануємо безневинних жертв нацизму!

С.Ю. Карамаш

мною джерела потрапили до книги. Але таку мету я не ставив перед собою. Також деякі виявлені мною факти зруйнували міфи і покручі у висвітленні процесів топоніміки історичної місцини, де відбувалася трагедія Бабиного Яру, історичних писань за часів радянщини про оборону Києва, нацистську окупацію та визволення столиці України від окупантів.

Зазначу також, що мені постійно допомагали в моїй роботі багато моїх колег і друзів: вчені, архівісти, історики, керівники архівів, письменники, журналісти, прості кияни. Декотрі з них є авторами книг і історичних публікацій, вміщених у книзі. Окремі прізвища зазначені у переліку у ВСТУПІ. Але я хочу ще раз подякувати всім, хто підтримував мою працю, хто посилається на мої наукові розробки в Україні і за кордоном.

Ілюстративний матеріал до книги дібраний мною, а також всі пам'ятники, пам'ятні стели Бабиного Яру сфотографовані автором.

На завершення мені потрібно сказати добрі слова подяки і журналісту Віктору Ісакову, багаторічному ведучому авторської передачі на радіостанції “Голос Києва” спочатку “Варіації на міські теми”, а нині “Київські етюди”, де у постійній рубриці цієї передачі “З архівної скрині” я мав можливість не один раз розповідати киянам і українським радіослухачам про трагічні події 2-ї світової війни, про нищення людей у Бабиному Яру і про героїчні зусилля тих, хто боровся з нацизмом і переміг в цій наполегливій і кривавій борні. Окремі витяги з архівних документів також лунали на радіохвилях.

Ніщо не вічне. Ніщо не стоїть на місці. Життя рухається вперед, наука також. Я закликаю дослідників теми історії Бабиного Яру продовжувати вивчати документи. Аналізувати їх у контексті часу, коли вони створювались. Тільки на правді історії ми сприятимемо наближенню до істини, яку завжди так прискіпливо шукає справжній історик. Я прагну закликати всіх охороняти територію Бабиного Яру, не смітити там, не дозволяти дітям грати у футбол під пам'ятником – багатофігурної композиції!

Прийде інший час, меморіали в Бабиному Яру розширюватимуться, тут буде діяти музей і про це також з'являться дослідження.

Нині мені здається, що я виконав свій людський і громадянський обов'язок, поділився з широким колом читачів тими матеріалами, які розшукувалися, виявлялися і збиралися більше трьох десятиліть.

Автор.

6. КАЛЕНДАР ПАМ'ЯТНИХ І ЖАЛОБНИХ ДНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПАМ'ЯТТЮ ПРО 2-ГУ СВІТОВУ ВІЙНУ, ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА, ГЕНОЦИД, БОРТЬ- БОЮ ЗА МИР І ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

- 27 січня** – Міжнародний день пам'яті жертв Холокосту (27.01.1945 р. Радянська армія визволила один з найбільших нацистських таборів смерті Освенцім – Біркенау (Польща), в якому загинуло більше 4 млн. осіб. Ухвалений резолюцією Організацією Об'єднаних Націй, відзначається з 2006 р.)
- 23 лютого** – День захисника Вітчизни
- 21 березня** – Міжнародний день боротьби за ліквідацію расової дискримінації
- 11 квітня** – Міжнародний день визволення в'язнів нацистських концтаборів
- 8–9 травня** Дні пам'яті та примирення, присвячені пам'яті жертв Другої світової війни
- 9 травня** – День Перемоги
- 20 червня** – Всесвітній день біженців (ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН у 2001 р. у зв'язку з 50-річчям прийняття Конвенції про статус біженців (1951 р.))
- 22 червня** – День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні. (22.06.1941 р. – день початку нападу нацистської Німеччини на кол. СРСР)
- 26 червня** – Міжнародний день підтримки жертв тортур (1997 року проголошено за рекомендацією Економічної і Соціальної Ради Генеральної Асамблеї ООН. Відзначається з метою викорінення тортур та забезпечення ефективної дії Конвенції проти застосування тортур та ін. жорстоких, нелюдських або принижуючих людську гідність видів знущань і покарань)
- 11 липня** – Початок оборони Києва під час 2-ї світової війни
- 21 вересня** – Міжнародний день миру (ухвалений за постанови Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2001 р. Відзначається з 2002 р. як день припинення воєнних дій, відмови від насильства і звернення до держав і народів)
- 22 вересня** – День партизанської слави. (Цей день має неоднозначне поцінування і відзначення, адже розплатою за партизанщину була смерть і нищення тисяч мирних громадян під час 2-ї світової війни)

- 27 вересня** – День пам'яті жертв Труханового острова і Предмісної Слобідки
- 29 вересня** – День пам'яті жертв нацизму в Бабиному Яру. (Відзначається з 1989 р. фондом “Пам'ять Бабьего Яра”. Згідно рішення виконкому Київради оголошений як День скорботи з 1990р. За 2 дні 29–30.09.1941 р. 4-ю зондеркомандою і двома каральними батальйонами поліції Південної Росії кількістю 1050 чол. розстріляно 33771 людину єврейської національності. Розстріли людей різних націй тривали всі роки окупації Києва)
- 1 жовтня** – День ветерана
- 28 жовтня** – День визволення України від нацистських загарбників
- 6 листопада** – День визволення Києва від нацистських окупантів
- 24 листопада** – День пам'яті голодомору та політичних репресій (2006 р. Парламентська асамблея Ради Європи засудила голодомор 1932–1933 рр. як злочин комуністичного режиму, 28.11.2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон про голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид українського народу, підписаний Президентом України 29.11.2006 р. Україна пережила 3 великих голодомори: 1921–1922 років, 1932–1933 років, 1946–1947 років. На родючих землях України під час 2-го голодомору загинуло 3 млн. 941 тис. осіб)
- 25 листопада** – Міжнародний день боротьби за ліквідацію насильства над жінками. (25.11.1960 р. у Домініканській Республіці за наказом диктатора Р. Трухільо по-звірячому вбито трьох сестер Мірабал, які виступали політичними супротивниками диктаторського режиму. Відзначається за ухвалою Генеральної Асамблеї ООН, пропонується урядам, міжнародним і неурядовим організаціям виконувати права жінок і не порушувати їх)
- 10 грудня** – День прав людини (10 грудня 1991 р. у Києві вперше відкрито представництво ООН)

7. ІЛЮСТРАЦІЇ

7.1. АНОТАЦІЇ ДО ФОТОГРАФІЙ ПАМ'ЯТНИКІВ, ПАМ'ЯТНИХ ЗНАКІВ, СТЕЛ ТА ІНШИХ МЕМОРІАЛЬНИХ МІСЦЬ

Фото автора

- 1 Пам'ятник-монумент–багатофігурна композиція, присвячена громадянам колишнього СРСР, розстріляним німецькими окупантами у Бабиному Яру (1976),
- 2 Бічний ракурс. 2005, 22.07.2010.
- 3 Такі бронзові “витвори” встановили у Бабиному Яру у 80-ті роки ХХ ст., тут планувався парк відпочинку. Ліквідовані у 90-х рр.
- 4 Пам'ятний знак “Менора” (1991). 1992.
- 5 Пам'ятний знак “Менора” (1991). 2005.
- 6 Пам'ятний знак зведенню Общинно-культурного центру “Спадщина” (30.09.2001). 2005.
- 7 Пам'ятник дітям, загиблим у Бабиному Яру. (2001). 2005.
- 8 Символічний хрест, що стояв на символічній могилі українських націоналістів (1992), а також встановлені меморіальні плити з чорного граніту(2006). 2006.
- 9 Місце зруйнованого хреста і понівечені гранітні плити. червень 2009.
- 10,11 Новий хрест на символічній могилі українських націоналістів. Листопад 2014.
- 12 Меморіальний пам'ятний знак безневинним жертвам нацизму, загиблим заручникам, знищеним в урвищах Бабиного Яру, а також остарбайтерам, що загинули на чужині у 1941–1945 роках. (22 червня 2005). 2009.
- 13 Гранітна брила про вшанування пам'яті насильницьки вивезених громадян України під час окупаційного режиму (2006). 2009.
- 14 Меморіальна стела на місці, де буде встановлено пам'ятник ромам, які трагічно загинули у Бабиному Яру. (2.08.2009). 3.08.2009. (знищено).
- 15 Меморіальний камінь на місці, де буде встановлено пам'ятник ромам, які трагічно загинули у Бабиному Яру. (2012).
- 16 Пірамідка на місці знайдених останків розстріляних футболістів. 1992.
- 17 Пам'ятний знак на вул. Академіка Грекова, 20 на честь загиблих футболістів, розстріляних у Бабиному Яру. (1999). 2005.
- 18 Пам'ятний знак на вул. Академіка Грекова, 20, 22-А на честь загиблих футболістів, розстріляних у Бабиному Яру та капличка (1999). 2014.
- 19,20 Пам'ятні знаки загиблим у Бабиному Яру пацієнтам Павлівської лікарні і лікарям, які рятували їх від знищення (червень 2004). 2005.
- 21 Символічний (саморобний) дерев'яний хрест поблизу буд. №25 по вул. Олени Теліги. 2008.

- 22 Символічні (саморобні) дерев'яні хрести поблизу буд. №25 по вул. Олени Теліги. 2008. 2014.
- 23 Інформаційний щит про зведення на кістках жертв Бабиного Яру будинку по вул. О. Теліги №25.
- 24 Пам'ятний хрест у Бабиному Яру загиблим священнослужителям. (2000). 30.11.2009.
- 25 Пам'ятник у Бабиному Яру Герою України Тетяні Маркус. (1.12.2009). 30.11.2009.
- 26 Пам'ятний камінь про облаштування Алеї Праведників.
- 27 Пам'ятний знак загиблим у Сирецькому концтаборі. 2014.
- 28 Пам'ятник героям-футболістам на стадіоні “Старт”. 12.08.2009.
- 29 Пам'ятник героям-футболістам на стадіоні “Динамо”.
- 30 Меморіальна дошка на колишньому дитячому будинку №13 де мешкали малолітні в'язні (1990 р. архітектор В. Приходько). 2005.
- 31 Будинок, в якому у 1945–1962 роках містився спецдитбудинку №13, де перебували діти, звільнені з нацистських концтаборів і чий батьки загинули під час війни. 2005.
- 32 Стенд музею спецдитбудинку №13. 2008.
- 33 В.С. Лебедева – Голова “Спілки колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів” “Дитинство обпалене війною”, нині керівник музею Київського спецдитбудинку №13. 2008.
- 34 Національна медична академія післядипломної освіти, вул. Дорогожицька №9 (кін. 60-х рр. ХХ ст). Тут на перетині цієї вулиці з вул. Оранжерейною в урвищах і протитанкових шанцях нацистські окупанти знищували заручників – киян. 2009.
- 35 Пам'ятна дошка Олега Ольжичу на буд. №8 по вул. О. Ольжича. 14.07.2010.
- 36 Надмогильний пам'ятник жертвам радянського бомбардування Києва 1942 року, відновлений на Лук'янівському цивільному кладовищі. 22.06.2010.
- 37 Плити надмогильного пам'ятника жертвам радянського бомбардування Києва 1942 року, встановлені на Лук'янівському цивільному кладовищі. 22.06.2010.
- 38 Надмогильний пам'ятник морякам, оборонцям Києва на Лук'янівському кладовищі з новою меморіальною дошкою, встановленою (21.06.2009) 22.06.2010.
- 39 Могила Н.М. Семенюк на Лук'янівському кладовищі. 22.06.2010.
- 40 Пам'ятник у меморіальному комплексі, присвяченому Дарницькому концентраційному табору (1968). 8.01.2010. Меморіал пам'яті радянським громадянам, солдатам і офіцерам, закатованим у 1941–1943 рр. у Дарницькому концтаборі. Скульптор В.І. Зноба, архітектори: О.І. Малиновський, Ю.Б. Москальцов, 1968. 07.07.2007.
- 41 Чотириметровий поминальний хрест з пам'ятним обеліском на місці меморіального комплексу, Дарницького табору військовополонених 8.01.2010.

- 42 Обеліск пам'яті солдатів і офіцерів Радянської армії, які загинули у Дарницькому концентраційному таборі. (1958). 8.01.2010.
- 43 Камінь з меморіальним текстом, викарбованим на гранітній плиті ліворуч біля входу до скверу, де встановлений Пам'ятник мученикам концтаборів, які загинули при гітлеризмі та сталінщині. (1995). 20.03.2010.
- 44 Пам'ятник мученикам концтаборів, які загинули при гітлеризмі та сталінщині. (1995). 20.03.2010.
- 45 Меморіальна дошка, вмонтована у кам'яну брилу біля входу до військової частини, що засвідчує справжнє місце знаходження Дарницького табору військовополонених 20.03.2010.
- 46 Меморіальна дошка на території військової частини, про увічнення справжнього місця розстрілів у Дарницькому концтаборі 20.03.2010.
- 47 Пам'ятна меморіальна дошка кораблям Пінської військової флотилії, які героїчно загинули восени 1941 року з переліком усіх кораблів та плавзасобів, які не спустили своїх прапорів. (05.05.2010). 05.05.2010.
- 48 Електрифікована карта "Героїчна оборона Києва" у Меморіальному комплексі "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років". 27.04.2010.
- 49 Німецьке кладовище у Києві по вул. Ризькій, 64, Шевченківський район. 1998.
- 50 Засідання Ради Державного історико-меморіального Лук'янівського заповідника (праворуч: некропознавець І. Дивний, у центрі – відомий архітектор А. Ігнащенко, ліворуч– скульптор М. Єсипенко). 2006.
- 51 С.Ю. Карамаш проводить екскурсію виставкою архівних документів "Трагедія Бабиного Яру", присвяченій 65-й річниці цих подій. 2006.
- 52 План-схема Національного історико-меморіального заповідника "Бабин яр" (2014).
- 53 Пам'ятник жертвам Куренівської трагедії 13 березня 1961 р. (13.03.2006) 15.07.2014.
- 54 Пам'ятник письменнику А.В.Кузнецову – очевидцю подій окупації нацистами Києва, автору роману-хроніки "Бабин Яр". (29.09.2009).
- 55 Пам'ятний знак Куренівській трагедії 13.03.1961р. (1995) архітектор Володимир Собцов та відкриття надмогильного пам'ятника загиблим електротранспортникам, похованим на Лук'янівському цивільному кладовищі. (13.03. 2011).

В дужках вказана дата відкриття пам'ятника або меморіального чи пам'ятного знаку, а без дужок – дата фотографії.

7.2. АНОТАЦІ ДО ІНШИХ ІЛЮСТРАЦІЙ

- 56 Кирилівська церква. 2014. Фото автора.
- 57 Південна апсида Кирилівської церкви: з “Життя Кирила Олександрійського” (“Кирило пише заповіт”), фреска XII ст.
- 58 Бабин Яр і його відроги, 1941.
- 59 Бійці київського народного ополчення вирушають на фронт. Червень 1941.
- 60 Командувач Південно-Західним фронтом генерал-полковник М.П. Кирпонос зі своїми соратниками по обороні Києва: членом військової ради фронту М.О. Бурмистенком, начальником штабу фронту генералом-майором В.І. Тупиковим.
- 61 Німецькі частини на марші під час нападу у 1941 р.
- 62 Німецький пропагандистський плакат.
- 63 Зведення оборонних укріплень під Києвом, липень 1941.
- 64 Протитанкові загородження на вулицях Києва, серпень 1941.
- 65 Зведення киянами оборонних споруд на підступах до Києва влітку 1941.
- 66 Сандружиниці у Києві, серпень 1941.
- 67 Моряки Пінської військової флотилії на військовому параді у Києві 1 травня 1941 р.
- 68 Скупчення радянської техніки після удару німецької авіації у “Київському котлі”.
- 69 Підірваний командно-спостережний дот у районі с. Горенка. Фото Д. Малакова, 1967.
- 70 Розграбований київський магазин на колишній вул. Леніна. Фото М. Покришевського 19 вересня 1941.
- 71 Аерофотознімок Києва, вперше надрукований у журналі “Life” 3 листопада 1941.
- 72 Знищена військова техніка, щоб не дісталася ворогові, Київщина, восени 1941
- 73 Залишені 85 мм зенітні і 76 мм гармати та ін. військове спорядження, Київщина восени 1941.
- 74 Портрет архімандрита Олександра (Вишнякова) (1890–1941).
- 75 Реєстрація безробітних Києва на біржі праці.
- 76,77 Два оголошення Генерал-майора та Коменданта Києва Ебергарда, листопад 1941.
- 78 Брама єврейського кладовища, в глибині його контора по вул. Мельникова, 44 – останній шлях жертв Бабиного Яру.
- 79 Сортування німцями речей жертв Бабиного Яру.
- 80 Загальний вигляд місцини де спалювалися трупи у Бабиному Яру.
- 81 Залишки печей і землянка у Бабиному Яру, де ховались полонені, які спалювали трупи розстріляних. 1943.
- 82 Залишки взуття і одягу розстріляних у Бабиному Яру.

- 83–85 Військовополонені засипають землю ділянку Бабиного Яру з трупами розстріляних. В охороні – есесівці, поч. жовтня 1941.
- 86,87 Есесівці риються в речах розстріляних, поч. жовтня 1941.
- 88,89 Речі розстріляних у Бабиному Яру. 1941.
- 90 Ексгумація трупів братерської могили у Бабиному Яру.
- 91 Пошук рідних серед трупів знищених військовополонених Сирецького концентраційного табору, 1944.
- 92 Д.М. Пронічева “пережила” страхіття Бабиного Яру, переховуючись під ім’ям Надії Савченко. Похована на Міському (Берківецькому) кладовищі, 19 ділянка, 11 ряд. Її дочка Лідія і син Володимир, мешкають у Києві.
- 93 Розпорядження Вермахту від 10 жовтня 1941 р. про запровадження системи заручників та смертної кари за пошкодження засобів зв’язку.
- 94,95 Відправлення киян на роботи у Німеччину, 1942
- 96 Архівний документ про народження доньки у Т.В. Шамрила з його автографом.
- 97 Частина Плану Києва А. Жуковського до видання “Енциклопедії українознавства” з позначенням Бабиного Яру.
- 98 Афіша футбольного матчу між командами “Старт” і “Флякельф” (зенітники Вермахту).
- 99 Дарницький табір військовополонених.
- 100 Сирецький табір військовополонених, 1943.
- 101 Землянка, у глибині барак Сирецького концтабору, 1943.
- 102 Сирецький концтабір, блок №2, листопад 1943.
- 103 М.П. Бажан (праворуч) у Бабиному Яру, 1944.
- 104 Карта розташування концентраційних, фільтраційних та ін. таборів на території України, що діяли під час нацистської окупації з 1941 по 1944 рр.
- 105 Карта найбільших і найвідоміших концентраційних таборів в Україні, Польщі, Білорусі.
- 106 Полонені німецькі солдати, Київська обл., грудень 1943.
- 107 Полонені німецькі солдати на Хрещатику, 16 серпня 1944.
- 108 Полонені німецькі солдати у Києві.
- 109 Фельдмаршал Вальтер фон Рейхенау – командувач 6-ї німецької польової армії, яка захопила Київ у вересні 1941 р., здійснював політику масового нищення військовополонених і мирного населення.
- 110 Фото Альфреда Розенберга.
- 111 Фото Фріца Тодта.
- 112 Шибениця на тогочасній площі Калініна у Києві з повішеними нацистськими злочинцями, причетними до злодіянь у Бабиному Яру – вирок “Київського процесу” 1944.
- 113 Колишні радянські військовополонені, які втекли з Бабиного Яру у серпні і вересні 1943 р. Ліворуч: Яків Стеюк, Захар Трубаков, Яків Капер, Давид Будник, Федір Завертаний. Фото 70-х рр. ХХ ст.
- 114 Г.П. Світлицький “Вигнані” полотно, олія 1944.

- 115 Г.П. Світлицький “Без даху” полотно, олія 1944.
- 116 Фотокопія документу з Державного архіву м. Києва – рішення виконкому Київської міської Ради від 17 лютого 1975 р. за №166, Ф.Р-1, оп. 8, спр. 1379, арк. 243.
- 117 Карта Бабиного Яру і прилеглих територій з позначенням місць масових людських страт нацистськими окупантами, автор Л.Д. Пина, уточн. С.Ю. Карамаша.
- 118 Карта Бабиного Яру і “Шляху скорботи”, автор Л.Д. Пина, уточн. С.Ю. Карамаша.
- 119 Фото генералів, Героїв СРСР, які брали участь у боях за визволення Києва: Ватутін М.Ф. – генерал армії, командувач 1-м Українським фронтом; Жмаченко П.Ф. – генерал-полковник, ком. 40 армії; Красовський С.А. – генерал-полковник, ком. 2-ю п. а.; Москаленко К.С. – генерал-полковник, ком. 38-ю арм. з 24.10.1943; Пухов М.П. – генерал-лейтенант, ком. 13 арм.; Рибалко П.С. – генерал-полковник, ком. 3 гв. танк. арм.; Трофименко С.Г. – генерал-лейтенант, ком. 27 арм.; Черняхівський І.Д. – генерал армії, ком. 60 арм.; Чибісов Н.С. – генерал-полковник, командував 38-ю арм. до 24.10.1943;.
- 120 Урядова телеграма Сталіна Молотовському райвиконкому м. Києва з подякою за зібрані цінності – 1 млн. 150 тис. руб. на танкову колону “Киевлянин”. Фотокопія документу з Державного архіву м. Києва, Ф.Р-17, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
- 121 Пам’ятник радянським громадянам, загиблим у Бабиному Яру. Монумент–багатофігурна композиція. Історичне фото 70-х рр. ХХ ст.
- 122 Бородай В. Проект пам’ятника в Бабиному яру. Фрагменти. Фотокопія, 1962 р. Копія ЦДАМЛМ України, Ф. 556, оп. 1, спр. 5, арк. 1, 3.
- 123 Національний музей-заповідник “Битва за Київ у 1943 р.” у Нових Петрівцях. Фото автора.
- 124 Вручення директору музею-заповіднику у Нових Петрівцях І.П. Віковану бойового прапору від громадської організації “Київське військово-історичне товариство”, 2013. Фото автора.
- 125 Пам’ятник генералу М.Ф. Ватутіну у Нових Петрівцях. Фото автора.
- 126 Монумент “Символ Миру”, ідея Лео Корнбруста, ск. В. Климик. Фото автора.
- 127–133 Архівні документи про мобілізацію робочої сили у Києві, перелік збитків нанесених німецькими окупантами, про зрадників, винних у злочинах проти людяності, про київських футболістів, про збитки, заподіяні установам та організаціям, та ін. Київській, Житомирській, Харківській областям. Колаж.
- 134 Постанова Київради від 20 жовтня 1966 р. № 1537 “Про встановлення пам’ятних–закладних каменів на території Бабиного Яру та в сквері на Привокзальній площі в Дарниці”.
- 135 Віднайдений в архіві запис про шлюб В.О. Пронічева і Д.М. Мстиславської (Пронічевої) від 17 лютого 1933 року, з їх автографами. Фото автора.

- 136 Виступ Олексія Кузнецова на широкій презентації книги Анатолія Кузнецова “Бабин Яр” у Меморіальному комплексі Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. 23.09.2008. Фото автора.
- 137 На презентації книги А. Кузнецова “Бабин Яр”: ліворуч Н. Матвієнко, у центрі В. Пронічев, праворуч Н. Сумська. 23.09.2008. Фото автора.
- 138 Урочистості з відкриття пам’ятника А. Кузнецову у Києві. Виступ О. Кузнецова, ріг вул. Фрунзе і Петропавлівської. 29.09.2009. Фото автора.
- 139 Герої СРСР – М.С. Боровиченко, В.І. Кудряшов, О.С. Пироговський, Т.В. Шамрило, Герой України – Т.Й. Маркус, Р.С. Окіпна; двічі Герой – генерал О.І. Родимцев; генерал М.П. Кирпонос.
- 140–148 Архівні документи про нищення людей у Бабиному Яру за часи нацистської окупації Києва 1941 – 1943 рр.
- 149 Пам’ятник замученим нацистами військовополоненим, солдатам і офіцерам Радянської армії у Дарниці. (1970). Бронза, граніт, висота 9,95 м. Скульптори В.П. Вінайкін, В.В. Гречаник, архітектор К.О.Сидоров.
- 150 Зображення медалей: “За оборону Києва”, запроваджену 21 червня 1961 р., “В пам’ять 1500-летия Киева”, запроваджену 10 травня 1982 р.

На обкладинці: фрагмент німецької карти Києва з районом Бабиного Яру (1942р.) На звороті обкладинки: фото жертв Бабиного Яру з книги-фотоальбому “Миттєвості війни”. 1944–1994. 50 річчя визволення України від фашистських окупантів // Авт. тексту і упоряд. М.І. Селюченко. – К., 1994. – С. 82, 83.

ЗМІСТ

Передмова. С.І. Вировий	3
Вступ	4
I. Бабин Яр: топоніми і давня історія	11
II. Нацистська окупація Києва. Нищення людей у Бабиному Яру і інших частинах Києва	19
III. Спортивний подвиг київських майстрів шкіряного м'яча. Футбольні турніри в окупаційному Києві	55
IV. Визволення Києва Червоною армією. Нові відомості про старі події	66
V. Архіви – свідки трагедії Другої світової війни	85
VI. Статистичні відомості про загиблих у Бабиному Яру: цифри, факти, пам'ять... Монументи і пам'ятники	100
VII. 1. Перелік основних джерел. 1. Література, документальні видання	142
2. Використані архівні матеріали	150
3. Матеріали про Бабин Яр на сайтах в Інтернеті	152
Додатки:	
1. Як проводити екскурсію Національним історико-меморіальним заповідником “Бабин Яр”	153
2. Перша широка презентація в Україні і Києві повної версії книги Анатолія Кузнецова “Бабин Яр” та її українського перекладу	172
3. Картошка меморіальних і пам'ятних місць Бабиного Яру	175
4. Як потрапити до пам'ятників Бабиного Яру та інших меморіальних місць	176
5. Заключне слово	178
6. Календар пам'ятних і жалобних днів, пов'язаних з пам'яттю про 2-гу світову війну, визволення Києва, геноцид, боротьбою за мир і дотримання прав людини	180
7.1. Анотації до фотографій пам'ятників, пам'ятних знаків стел та інших меморіальних місць (авторські)	182
7.2. Анотації до інших ілюстрацій	185
7.3. Ілюстрації	189
Зміст	255

Науково-популярне видання

СЕРГІЙ КАРАМАШ

**БАБИН ЯР – У ТРАГІЧНИХ ПОДІЯХ 1941–1943 РОКІВ
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ**

**(історико-архівне дослідження)
(українською мовою)**

Автор дослідження – тексту і додатків: Сергій Карамаш

Ілюстрації: авторські фотоілюстрації,

добірка фотографій і карт: Сергій Карамаш

Картосхема: Олександр Богдан, Олександр Ореховський,
за участі Сергія Карамаша

Комп'ютерний набір: Світлана Сидоренко

Обкладинка: Андрій Лозовий

Технічний редактор: Ігор Тарасов

Комп'ютерна верстка: Ігор Тарасов

Підписано до друку 30.04.2014. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 16.
Шрифт Times. Наклад 300 прим.

Видавництво ТОВ “КММ”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2373

Віддруковано на ТОВ “АТОПОЛ”,
м. Київ, просп. Московський, 9